

Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej 17

ISSN 1898-4215; e-ISSN 2544-3143

Copyright © by Maxim Karaliou

Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

<https://doi.org/10.31338/2544-3143.si.2024-17.3>

Maxim Karaliou

Instytut Historii PAN (Szkola Doktorska Anthropos IPAN)

max.karaliou@gmail.com

ORCID: 0000-0001-5365-836

KWESTIA SZKOLNA A POLSKIE RADY WIEJSKIE W BIAŁORUSI SOWIECKIEJ

The School Question and Polish Village Councils in Soviet Belarus

Abstract

Based on archival documents, the author analyses how the Bolsheviks used the school question in the process of creating and liquidating Polish national village councils. People initially wanted to open Polish schools, and the Bolsheviks made it a condition to organise a national village council. In the 1930s, the reorganisation of Polish schools to Belarusian schools became the formal basis for the liquidation of Polish village councils. This example illustrates a characteristic feature of Bolshevik policy – the constant change of decisions in favour of the current situation. Nonetheless, the fact that Polish schools and village councils had existed for almost 15 years contributed to slowing down assimilation and preserving Polish identity.

Keywords: Soviet Belarus, Poles, national policy, national schools, Polish national village councils, interwar period

Rozwój oświaty polskiej na ziemiach białoruskich był w ubiegłym roku szeroko debatowany na VII edycji Międzynarodowej Konferencji Naukowej „Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku” (Białystok, 9-10 listopada 2023 r.). Główne teksty zostały wydane w serii *Bibliotheca Europae Orientalis SEW UW*¹. Niemniej jednak pozostaje jeszcze wiele nieporuszonych tematów z tego zakresu. W tym tekście, używając licznych dokumentów archiwalnych, chciałbym skupić się na roli, jaką odegrała kwestia szkolna w procesie likwidacji autonomii polskiej w Białorusi Sowieckiej w połowie lat 30. XX wieku. Może to przybliżyć znaczenie funkcjonowania szkół polskich dla zachowania tożsamości narodowej oraz ujawnić pewne aspekty bolszewickiej gry w ramach polityki narodowościowej.

Kwestia szkolna w procesie powoływania polskich rad wiejskich

Ogłoszona na lipcowej sesji w 1924 r. Centralnego Komitetu Wykonawczego (CKW) BSRS polityka białorutenizacji i korienizacji przewidywała stworzenie korzystnych warunków do rozwoju białoruskiego języka i kultury oraz gwarantowała prawo posługiwania się językiem ojczystym i otrzymywania edukacji w języku ojczystym wszystkim grupom etnicznym zamieszkałym na terytorium republiki². Szczególną uwagę zwracano na Polaków i Łotyszy, którzy stanowili wówczas odpowiednio czwartą i szóstą grupę etniczną pod względem liczebności. Bolszewicy przewidywali, że w taki sposób uda się wykształcić wśród nich lojalną kadre, niezbędną podczas rewolucji światowej. Oprócz tego Białoruś Sowiecka miała wtedy wspólną granicę (z krajów kapitalistycznych) jedynie z Polską i Łotwą. Bolszewicy zmierzali utworzyć tu swego rodzaju Piemontę, aby przez propagandowy wizerunek sukcesów władzy sowieckiej zdobyć zaufanie „gnębionych mas” tych krajów i wzbudzić tam ruch rewolucyjny.

¹ T. Gawin (red.), *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. VII: *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023.

² С. Елизаров, *Становление и развитие системы местных Советов БССР в 1919-1929 годах*, Гомель 2016, s. 66–67.

W połowie lat 20. XX wieku można wyodrębnić dwie tendencje w bolszewickiej polityce narodowościowej: otwieranie szkół z nauczaniem w językach narodowych (lub przynajmniej z nauczaniem języka ojczystego jako odrębnego przedmiotu) oraz powoływanie narodowościowych jednostek administracyjno-terytorialnych. Biorąc pod uwagę rozmiary terytorium ówczesnej BSRS i rozproszoną populację Polaków, a zwłaszcza Łotyszów, jedyną formą takiej organizacji była narodowościowa rada wiejska. W różnych okresach w Białorusi Sowieckiej funkcjonowało do 5 łotewskich i do 40 polskich narodowościowych rad wiejskich. W 1932 r. kierownictwo na najwyższym szczeblu zdecydowało o powołaniu polskiego rejonu narodowościowego (zbiegło się to w czasie z przygotowaniem zawarcia paktu o nieagresji między Polską a Związkiem Sowieckim). W tym celu przeprowadzono kilka badań terenowych i posiedzeń partyjnych. Ostatecznie został wybrany przygraniczny rejon kojdanowski (niemal natychmiast po uznaniu za polski narodowościowy przemianowany na dzierżyński). Było to apogeum „polskiej autonomii” w BSRS.

Ludność polska w połowie lat 20. przyjmowała wszystkie przedsięwzięcia władzy sowieckiej z wielką nieufnością. Działo się tak wskutek ucisku i aresztowań podczas wojny polsko-sowieckiej, gremialnego uznania przez władze lokalne wszystkich Polaków za szpiegów, obłożenia podwyższonym podatkiem ze względów na narodowość. Również relacje władzy z mieszkańcami budziły wątpliwości co do utworzenia jakichkolwiek organów samorządowych. Dlatego polska ludność wiejska dopatrywała się podstępu w wezwaniach do organizacji narodowościowych rad wiejskich³. Z drugiej strony przemówienia agitatorów w języku polskim docierały do serc Polaków. Po wielu latach zakazów i prześladowań język polski ponownie wchodził do obiegu w strefie publicznej, co dawało nadzieję na jego wyjście z „podziemia”. Dlatego niemal wszędzie na zebraniach włościańskich padały prośby o otwarcie szkół polskich⁴. Jednocześnie wystosowywano liczne wnioski do okręgowych oddziałów ds. oświaty narodowej⁵. Gdziekolwiek (np. w rejonie drysieńskim okręgu połockiego) Polacy i Białorusini-kato-

³ Narodowe Archiwum Republiki Białorusi (dalej: NARB), z. 4-п, op. 1, t. 1914, [*Bez tytułu*], k. 180.

⁴ Ibidem.

⁵ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт Польбюро ЦК КПБ за время с 1 Января по 15-ое Августа 1925 года*, k. 214.

licy działali radykalniej i zakazywali swoim dzieciom uczęszczać do szkoły dopóty, dopóki nie zostanie wprowadzono nauczanie języka polskiego⁶.

Władze dość szybko rozeznały, jak pragnienie posiadania polskich szkół można wykorzystać dla swych celów. Było dla nich oczywistym, że wolność językowa sama z siebie mogła prowadzić do niepożądanych (dla bolszewików) skutków. Część włościaństwa (w tym Białorusini wyznania katolickiego) nie ukrywała, że wiąże się to z chęcią nauczania dzieci języka, aby mogły samodzielnie modlić się w kościele⁷. Inni na temat motywacji wypowiadali się niejasno: „przyda się” (np. faszczewska polska rada wiejska)⁸. Oczywiście religijny wymiar nauczania języka polskiego był dla bolszewików nie do przyjęcia. Takim postawom miała przeciwdziałać sowiecka szkoła jako głównie narzędzie sowietyzacji i bolszewickiej indoktrynacji młodzieży⁹, zaś zadaniem rady wiejskiej była kontrola. Dlatego agitatorzy z biur polskich zaczęli przekonywać ludność, że jedynie powołanie polskiej rady wiejskiej usprawni proces otwierania polskich szkół. W ten sposób udało się uzyskać oczekiwane wsparcie włościan.

Z analizy dokumentów archiwalnych wynika, że w latach 1924-1927 powołanie polskiej rady wiejskiej zazwyczaj poprzedzało organizację polskiego szkolnictwa. Były przypadki, w których nawet fakt istnienia narodowościowej rady wiejskiej nie zapewniał normalnego funkcjonowania szkoły. Główną przyczyną było niedofinansowanie. Przykładowo na posiedzeniu Mohylewskiego Rejonowego Komitetu PK(b)B uznano:

Polska rada wiejska [chrypielewska] powołana została jako wzorcową radą wiejską, jednak nie dostaliśmy środków na jej sfinansowanie. Ostatnia szkoła została

⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт Инструкторского обследования польской работы Польского округа*, k. 237.

⁷ Por. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт Польбюро ЦК КПБ за Сентябрь месяц 1924 г.* k. 207. Ibidem, t. 7798, *Результаты обследования национальной политики в Дзержинском районе (Доклад т. Гершона на заседании Бюро ЦК КП(б)Б 19/XII-1935 г.)* k. 329-330. П. Литвинов, *Польские национальные советы в БССР в 1920-е гг.: история возникновения и количественная динамика*, „Веснік БДУ”, 2007, серія 3, nr 2, s. 26.

⁸ *Выписка из протокола заседания Бюро Шкловского Райкома КПБ от 17-го февраля 1925 года*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине: между двух войн. Документы и материалы*, Могилёв 2022, s. 71. Niektóre funkcjonariuszy upatrywali w tej postawie ciągłe oczekiwanie na powrót wojsk polskich.

⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 1914, *Отчёт о работе Польского бюро Агитпропа ЦК РКП за период от XIII Съезда партии до I/X 24 г.* k. 59.

przekształcona na szkołę z językiem białoruskim po odpowiednich uzgodnieniach. Nie ma jednak możliwości prowadzenia zajęć w języku polskim z racji tego, że w rejonowym Komitecie Wykonawczym brakuje nauczyciela biegle posługującego językiem polskim. Wskutek braku pieniędzy nie ma też możliwości organizacji [polskiej] biblioteki i czytelní¹⁰.

Władze okręgowe dwa razy przydzielały środki na budowę szkoły w wesołowskiej polskiej radzie wiejskiej, jednak w obu przypadkach Lepeński Rejonowy Komitet Wykonawczy przeznaczał je na inny cel¹¹.

P. Litvinau w swoim artykule przytacza dane, według których nawet w 1926 r. ludność była zainteresowana bardziej szkołami niż radami. Przykładowo Bobrujski Okręgowy Komitet Wykonawczy 2 stycznia 1926 r. oświadczył, że w Lubowinie¹² „ludność jest bardziej zainteresowana w otwarciu szkoły polskiej aniżeli rady”¹³. W okołowskiej radzie wiejskiej¹⁴ mieszkańcy mówili: „Dajcie nam szkoły, nam wszystko jedno, czy polski, czy rosyjski, czy białoruski sielsowiet”¹⁵. Można w tym nadal dopatrywać się dążenia do pielęgnowania odrębności kulturowej na tle nieufności wobec struktur władzy lokalnej. To ostatnie nie dziwi, ponieważ prawie od początku zostać przewodniczącym rady mógł jedynie namaszczony przez władze „towarzysz”, bez względu na rzekomo elekcyjny charakter tego stanowiska¹⁶.

Stosunkowo szybko wykształciła się pionowa struktura podejmowania decyzji w państwie sowieckim. Ludności przydzielono w niej rolę tłumu popierającego swoich przywódców. Od drugiej połowy lat 20. wnioski i listy obywateli w sprawie powołania narodowościowej rady wiejskiej lub otwarcia szkoły wywoływały irytację władz. Nawet wśród członków biur

¹⁰ *Протокол № 26 Заседания Могилёвского Райкома КПБ от 6 апреля 1926 года*, [w:] И. Ходас, *Поляки на Могилёвщине...*, s. 121.

¹¹ Państwowe Archiwum Obwodu Witebskiego, z. 10061, op. 1, t. 874, *Материал о состоянии работы Веселовского нацсельсовета от 8/XI-7 г.* k. 42.

¹² Lubawińska polska rada wiejska rejonu buda-koszelewskiego została powołana w styczniu 1927 r.

¹³ Сут. wg П. Литвинов, *Польские национальные советы в БССР в 1920-е гг.*, s. 26.

¹⁴ Okołowska polska rada wiejska rejonu pleszczenickiego została powołana w lutym 1926 r.

¹⁵ Сут. wg П. Литвинов, *Польские национальные советы в БССР в 1920-е гг.*, s. 26.

¹⁶ Np. Państwowe Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Mohylewskiego, z. 6577, op. 1, t. 264, *Праца в окрэгach. Округ Mohylewski*, k. 50.

polskich rozpowszechniło się przekonanie, że domagać się tego może jedynie wrogo nastawiono kułactwo, aby wykorzystać swą zdobycz dla celów kontrrewolucji¹⁷. Od tego czasu tylko organy partyjne decydowały w sprawie przedsięwzięć polityki narodowościowej, wyciągając niczym magik z rękawa niezbędne fakty na potwierdzenie swych decyzji.

Trudno dokładnie określić, jak wyglądała kolejność (rada – szkoła) w trakcie powoływania Kojdanowskiego Polskiego Rejonu Narodowościowego. Dane statystyczne wskazują, że na początek 1931 r. w tym rejonie była tylko 1 polska rada wiejska (narejkowska), a już na koniec 1932 r. – 10 (na 17). W 1925 r. funkcjonowało 5 szkół polskich, w 1930 r. – 7, w 1932 r. – 41 (na 90). Wydatki na oświatę wzrosły z 55,5 tys. rubli w 1925 r., do 274,2 tys. rubli w 1930 r. i 1 085,5 tys. rubli w 1932 r.¹⁸.

Szkoły polskie a polskość

Bolszewicka wizja przyszłości zakładała zanik cech narodowościowych. W tym kontekście „ustępstwa wobec nacjonów¹⁹” w połowie lat 20. można traktować jako manewr taktyczny. Chciałbym jednak uniknąć prezentyzmu – wiele narodów byłego Imperium Rosyjskiego rzeczywiście otrzymało dobre możliwości rozwoju. To samo można powiedzieć o tzw. mniejszościach narodowych. Ludność polska na ziemiach białoruskich była mocno zasymilowana, ale działalność biur polskich zahamowała ten proces, co uniemożliwiło ostateczne wynarodowienie²⁰. Okazało się to jednak „ubocznym efektem” ówczesnej polityki narodowościowej. Propagowana autonomia językowa miała ułatwiać infiltrację i propagandę idei bolszewickich wśród Polaków²¹. Walka z analfabetyzmem okazała się również drogą do ukształtowania warunków dla powszechnego odbioru

¹⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 3000, *Отчёт Польбюро ЦК КП(б)Б от 1-го Апреля 1926 г. по 1-ое Августа 1927 г.* k. 23.

¹⁸ A. Wiałiki, *Dzierżyńszczyzna 1932-1937. Rejon skazany na likwidację*, Warszawa 2021, s. 101-102. Я. Лушчыцкі, *Саветы нацыянальна-польскага Дзяржынскага раёну на новым этапе (б. Койданаўшчына)*, Менск 1932, s. 19.

¹⁹ Tym słowem określano aktywnych działaczy na rzecz narodowego odrodzenia.

²⁰ Archiwum Akt Nowych, z. MSZ, t. 6703b, *[Raport ws. ludności polskiej w BSRS]*, k. 152.

²¹ Ibidem, k. 154.

prasy sowieckiej – głównego narzędzia propagandy. A. Wiałiki trafnie zauważył odzwierciedlenie tych prawdziwych celów w zastąpieniu w 1927 r. nazwy stanowiska „inspektor kultury polskiej” nazwą „inspektor oświaty wśród ludności polskiej”²². Zgadzało się to z ideą budowy kultury „proletariackiej”²³ w treści i narodowej w formie”²⁴. W efekcie szkoły, o których marzyła ludność, i szkoły, które chciało stworzyć państwo, stały się czymś odmiennym. Niemniej jednak dzieci dość dobrze rozumiały język polski, zapisując się do szkoły²⁵, a w trakcie nauki opanowywały również mówienie i pisanie²⁶. Tym samym wypełniało się żądanie rodziców.

Życie codzienne nie toczy się w warunkach laboratoryjnych, dlatego presja ze strony władz spotkała się z oporem mieszkańców. Nawet najprostszy prywatny sprzeciw wystarczał, aby nie pozwolić zupełnie przekształcić Polaków w *homines sovietici*, zmusić do ateizmu, walki klasowej etc.²⁷. Stopień, w jakim szkoła polska stawiała się kustoszką i przekazicielką polskości, zależał w wielkiej mierze od nastawienia nauczycielstwa i samych mieszkańców. Już w drugiej połowie lat 20. stara kadra nauczycielska została zastąpiona absolwentami sowieckich uczelni pedagogicznych. Chociaż dla tych ostatnich członkostwo w komsomole i partii było nieuchronne, część z nich zachowywała w sobie narodowy patriotyzm. W pracy tacy nauczyciele dążyli do pogłębienia oświaty i wiedzy tak o kulturze polskiej, jak i prawdziwej sytuacji w II RP. Przykładowo w bałaszwowskiej polskiej radzie wiejskiej (rejon rzeczycycki) obsługa ludności odbywała się w języku białoruskim (ponieważ na przewodniczącego i sekretarza wyznaczono dwóch Białorusinów bez znajomości języka polskiego) i jedynie szkoła pracowała w języku polskim²⁸.

²² A. Wiałiki, *Dzierżyńszczyzna...*, s. 93.

²³ Niebawem to słowo zastąpiło „socialistycznej”.

²⁴ И. Сталин, *О политических задачах университета народов Востока: Речь на собрании студентов КУТВ 18 мая 1925 г.* [w:] И. Сталин, *Сочинения*, t. 7, Москва 1952, s. 138.

²⁵ Trzeba uwzględnić jednak, że po aresztowaniach i wysiedleniach Polaków podczas kolektywizacji i później zmieniał się skład etniczny wsi w BSRS i do szkół polskich mogły częściej trafiać dzieci innych narodowości.

²⁶ *Выписка из протокола заседания Бюро Шкловского Райкома КПБ...*, s. 71.

²⁷ Por. N. Werth, *Le stalinisme au pouvoir. Mise en perspective historiographique*, „Vingt-tième Siècle. Revue d'histoire” 2001, nr 69, s. 128.

²⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 5783, *Дакладная записка аб фактах скажэньня Ленінскіх прынцыпаў нацыянальнай політыкі ў Балаішэўскім польскім с/с Рэчыцага раёну*, k. 28.

Polityzacja „kwestii polskiej” w ZSRS nie pozwala obiektywnie ocenić działalność i efektywność szkół polskich. Większość dokumentów archiwalnych napisano jakby „na zamówienie”, tzn. skierowane do szkół polskich komisje miały jedynie udowodnić słuszność decyzji już podjętych. Ale z treści tych można także wyciągnąć użyteczne wiadomości. Temat ten poruszę niżej.

Kwestia szkolna w procesie likwidacji polskich rad wiejskich

Od 1934 r. diametralnie zmienił się stosunek Kremla do polityki narodowościowej. W trakcie kolektywizacji okazało się, że mniejszości narodowe nie poddały się całkowitej sowietyzacji (przynajmniej proces ten przebiegał znacznie wolniej, niż chcieli decydenci w Moskwie). Trwająca militaryzacja i oczekiwanie na wznowienie działań wojennych wywołały poszukiwania wewnętrznej „piątej kolumny”. Propaganda oddziaływała na społeczeństwo przez wypuklenie w prasie wątków związanych z zamachem stanu Karłisa Ulmanisa w Łotwie oraz podpisaniem polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy (choć wcześniej podobny pakt został podpisany między ZSRS a Polską). Do przodu wysunięto tezy o rozwiązaniu kwestii narodowościowej w Związku Sowieckim, o postępowym znaczeniu asymilacji narodów w drodze budownictwa socjalistycznego oraz o kształtowaniu „państwa-fortecy” otoczonego wrogim światem kapitalistyczno-faszystowskim. Na tym tle rozpoczął się atak mający na celu eliminację cech narodowych. Szkoły padły ofiarą w pierwszej kolejności.

Jeszcze na przełomie lat 20. i 30. władze zaczęły zmniejszać liczbę szkół polskich funkcjonujących poza radami polskimi. Zazwyczaj przekształcano je w białoruskie z możliwym zachowaniem języka polskiego jako nieobowiązkowego przedmiotu wykładowego jedynie tam, gdzie nalegali na to rodzice uczniów²⁹. Wskutek tego polskie rady wiejskie stały swego rodzaju ostoją szkolnictwa polskiego. Na przykład w 1930 r. wszystkie cztery polskie szkoły w rejonie tołoczyńskim znajdowały się w marchlewskiej polskiej radzie wiejskiej.

²⁹ І. Пушкін, *Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць нацыянальных меншасцей у Беларускай ССР (1919-1991)*, Мінск 2018, s. 203.

Dyskredytacja szkół polskich bazowała na tezie o „przymusowej polonizacji”³⁰, która miała kilka aspektów. Prawie wszyscy inspektorzy podkreślali, że uczniowie nie znają i nie rozumieją języka polskiego (przynajmniej do czasu wstąpienia do szkoły), a poza szkołą posługują się najczęściej językiem białoruskim³¹. Nienaturalnego charakteru prowadzenia wykładów w języku polskim miało dowieść zjawisko „socjalistycznego wyścigu”³² wśród uczniów pleszczewskiej szkoły polskiej, który polegał na nierozmawianiu w języku białoruskim³³. Trzeba tu nadmienić, że szkoły w tym okresie były zmuszone przez władze do wymyślania wszelakich form takiego współzawodnictwa.

Dodatkowym narzędziem dyskredytacji było zaniżenie ocen podczas egzaminów lub zmuszenie uczniów do powtórzenia całego semestru (do 50% klasy)³⁴, co miało statystycznie świadczyć o słabym wykształceniu absolwentów szkół polskich i zniechęcać rodziców do posyłania dzieci do szkół polskich.

Inspektorzy z rozdrażnieniem odbierali skargi kierownictwa szkół polskich i bibliotek na brak niezbędnej liczby książek polskich klasyków (A. Mickiewicza, J. Słowackiego, H. Sienkiewicza i innych), tłumaczenia zaś sowieckich powieści (np. *Czapajew*) nie cieszyły się zainteresowaniem młodzieży³⁵.

³⁰ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования...*, k. 325. Ibidem, t. 7795, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б по итогам проверки партдокументов по Дзержинской партийной организации* k. 51. Ibidem, t. 11016, *Докладная записка в связи с ликвидацией Дзержинского района (БССР)*, k. 174-175.

³¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 11014, *Докладная записка о выполнении решений Бюро ЦК от “августа по ликвидации фашистской политики полонизации*, k. 84-86. Ibidem, t. 9152, *Постановление Бюро Дзержинского РК о основании Польской райгазеты “Штурмовец Дзержиничины”*, *Татаринской польской НСШ и Дзержинского Польшабфака*, k. 197. Ibidem, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б об извращениях в организации школ Дзержинского района*, k. 74.

³² Socjalistyczny wyścig pracy (ros. *социалистическое соревнование, соцсоревнование*) – element bolszewickiej mobilizacji do współzawodnictwa różnych podmiotów gospodarczych. Przykładowo socjalistyczny wyścig pracy polegał na kilku- lub nawet kilkunastokrotnym przekraczaniu wyznaczonych norm (np. wydobywania surowców). W latach 30. był analogicznie wdrażany we wszystkich instytucjach, w tym edukacyjnych.

³³ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования...*, k. 333.

³⁴ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 11016, *Докладная записка в связи с ликвидацией Дзержинского района (БССР)* k. 172-173. Ibidem, t. 7798, *Результаты обследования...*, k. 335.

³⁵ Podobną sytuację odnotowano w szkołach żydowskich: „uczą jakiegoś klasyka „Mendele”, który żył ponad sto lat temu, a Puszkina nie znają”. NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования...*, k. 333-337.

Największe oburzenie wizytatorów wzbudził stan wiedzy politycznej uczniów. W większości szkół polskich dzieciom trudno było odpowiedzieć na pytania, kim jest Mołotow, Litwinow, kto kieruje BSRs albo kiedy urodził się i zmarł Lenin. Jednocześnie o Piłsudskim, Becku i innych polskich politykach uczniowie opowiadali szczegółowo i z chęcią³⁶. Komisja spisywała wnioski o „wyraźnym występowaniu u dzieci jakiegoś rodzaju głupoty”³⁷.

Jednocześnie, jeśli wnikliwie przeczytać dokumenty, sama ich treść ujawni fałszywość tych stwierdzeń. Przykładowo w tym samym sprawozdaniu, gdzie dowodzono, że dzieci języka polskiego nie rozumieją w całości, odnotowano, że w kilku szkołach dzierżyńskiego rejonu narodowościowego uczniowie razem z nauczycielami słuchali radiowej transmisji z pogrzebu Józefa Piłsudskiego³⁸. Dzieci również prawidłowo cytowały utwory polskich pisarzy. Nie mogłoby to mieć miejsca, gdyby w rzeczywistości nie posługiwały się językiem polskim. W swoich sprawozdaniach inspektorzy wspominali, że sami nie znają języka polskiego³⁹. Dlatego budzi wątpliwości, jak ludzie ci mogli weryfikować poziom umiejętności językowych oraz komunikować się z dziećmi, którym to właśnie język rosyjski⁴⁰ mógł sprawiać trudności ze rozumieniem.

Szkołom polskim zarzucano pochodzenie społeczne uczniów. W połowie lat 30., zwłaszcza w strefie przygranicznej (gdzie znajdował się również polski rejon narodowościowy), nawet połowę uczniów stanowiły dzieci osób represjonowanych⁴¹. Jak raportował wizytator pleszczewskiej szkoły polskiej, z trzydziestu uczniów tylko czworo to „normalne sowieckie dzieci”⁴² (tzn. miały własnych rodziców i nikt z rodziny nie został aresztowany lub zesłany). Zwracano uwagę również na to, że Żydzi i Białorusini uczęszczali do szkół polskich, aby ułatwić sobie życie w rejonie polskim, a także

³⁶ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7795, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б по итогам проверки партдокументов...* k. 51. Ibidem, t. 7798, *Результаты обследования...*, k. 337, 339.

³⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования...*, k. 333.

³⁸ Ibidem, k. 341-342.

³⁹ Ibidem, k. 336.

⁴⁰ Język dokumentów i skład komisji do badania szkół polskich oraz tendencje w ówczesnym życiu politycznym ZSRs pozwalają na dużą dozę pewności przypuszczać, że komunikacja z personelem i uczniami odbywała się w języku rosyjskim.

⁴¹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 7798, *Результаты обследования...*, k. 331.

⁴² Ibidem, k. 331-332.

z tego powodu, że w tych szkołach trzy razy dziennie można było zjeść zupę z chlebem, czego nie było w innych szkołach⁴³.

Partyjni inspektorzy nie byli także zadowoleni z młodych nauczycieli-komsomolców, których miejscowe komórki komsomolskie i partyjne pozostawiały samych sobie, wskutek czego ci trafiali jakoby pod wpływ „wrogich elementów” (sprawa szkoły polskiej w Tatarszczynie, putczyńska rada wiejska w rejonie dzierżyńskim)⁴⁴.

O rozwiązaniu całej sprawy decydowano podług wskazówek z Moskwy. Zimą 1935-1936 r. w rejonie dzierżyńskim zlikwidowano 20 szkół polskich⁴⁵. Praktykę tę rozszerzono na całe terytorium Białorusi Sowieckiej. Już wiosną 1936 r. w polskich radach wiejskich malinowskiej (rejon paryczyski), nowodworczańskiej i huciańskiej (rejon zasławski) w każdej po dwie szkoły polskie reorganizowano w białoruskie, polskimi pozostawiono zaś po jednej; w rudnia-szlagińskiej radzie wiejskiej (rejon wietkowski) wszystkie dwie szkoły polskie przekształcono w białoruskie; w barańkowskiej radzie wiejskiej (rejon sirociński) cztery szkoły polskie zreorganizowano na białoruskie, jedna natomiast pozostała polsko-białoruską⁴⁶. To wszystko stało się pretekstem do likwidacji wymienionych rad jako polskich narodowościowych w maju 1936 r.

Z uchwał CKW BSRS wynika, że w latach 1936-1937 w sprawie likwidacji polskich rad wiejskich nadano kwestii szkolnej ważne znaczenie. Zacytuję dla przykładu propozycję w sprawie putczyńskiej rady wiejskiej rejonu dzierżyńskiego:

Na terytorium rady wiejskiej znajduje się 8 szkół, w tym przed zbadaniem szkół polskich przez KC PK(b)B 5 uznanych za polskie. Wskutek przeglądu szkół polskich przez KC PK(b)B w 1934 r., na mocy uchwały KC PK(b)B, 2 z 5 szkół polskich pozostawiono polskimi, a 2 zreorganizowano w [szkoły] białoruskie, zaś 1 w mieszaną białorusko-polską, więc razem mamy 5 [szkół] białoruskich,

⁴³ Ibidem, k. 329, 338, 340.

⁴⁴ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 7795, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б по итогам проверки партдокументов...* k. 51. Ibidem, т. 7798, *Результаты обследования...*, k. 331. Ibidem, т. 11016, *Докладная записка в связи с ликвидацией Дзержинского района (БССР)*, k. 169. Ibidem, т. 9152, *Постановление Бюро Дзержинского РК...*, k. 197-198.

⁴⁵ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 9152, *Постанова Бюро ЦК КП(б)Б*, k. 208.

⁴⁶ NARB, z. 4-п, ор. 1, т. 9144, *Спис другой группы нацыйнальна-польскіх сельсаветаў, падлягаючых рэарганізацыі, прадстаўляемых на разгляд партгрупы Прэзідыума ЦВК БССР*, k. 474.

2 polskie i 1 mieszaną. W oparciu o te fakty konieczne jest przekształcenie rady wiejskiej w białoruską⁴⁷.

W kwietniu 1936 r. Biuro KC PK(b)B rozpatrywało projekt uchwały o reorganizacji polskich rad wiejskich dzierżyńskiego rejonu narodowościowego w rady zwykłe. Decyzja o radach wiejskich lachowickiej i stalinowskiej została odłożona na później pod pretekstem, że „w tych radach według najnowszych informacji większość szkół funkcjonuje w języku polskim”⁴⁸. Tylko po nadrobieniu tej „zaległości” proces likwidacji dobiegł końca.

W niektórych przypadkach władze pozorowały, że działają na życzenie ludności: likwidacja w sierpniu 1937 r. szkoły polskiej w sianożatkowskiej radzie wiejskiej w rejonie żłobińskim była prezentowana jako odpowiedź na zapotrzebowanie miejscowych kołchoźników⁴⁹.

Okres międzywojennej sowieckiej polityki narodowościowej ukoronowały uchwały Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego WKP(b) z dnia 24 stycznia 1938 r. „O likwidacji narodowościowych rejonów i rad wiejskich” oraz „O likwidacji szkół narodowościowych i oddziałów narodowościowych w szkołach”⁵⁰.

Podsumowanie

Przypadek wykorzystania kwestii szkolnej w procesie powołania i likwidacji polskich narodowościowych rad wiejskich jest odzwierciedleniem tzw. leninowskiej dialektyki politycznej. Bolszewicy przywódcy łatwo manipulowali faktami i zmieniali zasady działania pod kątem „potrzeb obecnej sytuacji”. Dokumenty archiwalne ujawniają, w jaki sposób toczyła się walka bolszewików z własnymi wcześniejszymi decyzjami. Początkowo warunkiem otwarcia szkoły polskiej było dla władz powołanie narodowościowej rady wiejskiej. Później przekształcanie szkół polskich w białoruskie stało

⁴⁷ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9149 *Путчыński сельсовет Дзержынскага раёна (даведка)* k. 182. Zaznaczę, że jako takich „białoruskich” rad wiejskich w BSRS nie było. Tym sformułowaniem w potocznym obiegu określano zwykle (tzn. **nienarodowościowe**) rady wiejskie.

⁴⁸ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 9149 [*На Бюро*], k. 170.

⁴⁹ NARB, z. 4-п, op. 1, t. 11018, *Постановление Бюро ЦК КП(б)Б о выполнении решения Бюро ЦК КП(б)Б по ликвидации фашистской политики колонизации*, k. 64.

⁵⁰ *ЦК ВКП(б) и национальный вопрос*, кн. 2: 1933-1945, Москва 2009, s. 341-343.

się pretekstem do likwidacji tych rad. To oznacza, że w latach 20. istnienie polskiej rady wiejskiej bez szkoły nie było postrzegane jako coś nadzwyczajnego, ale już w latach 30. obecność szkół uważano za warunek konieczny.

Wprowadzenie bolszewickiej polityki narodowościowej w Białorusi Sowieckiej pozwoliło jednak ludności polskiej otrząsnąć się ze skutków wojny polsko-bolszewickiej, zahamowało procesy wynarodowienia oraz zapewniło pewne warunki rozwoju. Oczywiście, ani sowieckie szkoły polskie, ani polskie rady wiejskie w swojej istocie nie były ośrodkami polskości w szerokim jej rozumieniu. Pod kuratelą tych instytucji można było jednak działać w kierunku zachowania tożsamości i rozwoju kultury. Zachowanie cech narodowych było świadectwem skuteczności tej pracy. Te niespełna piętnaście lat okazało się dla miejscowych Polaków powiewem świeżości. Być może właśnie dzięki temu nawet operacja polska NKWD w okresie Wielkiego Terroru nie zdążyła wyeliminować tożsamości narodowej. Większość tych Polaków urodziła się na ziemi białoruskiej i nie miała innej ojczyzny. Ich celem było żyć normalnie, pracować i współpracować dla dobra własnego oraz społecznego, a także rozmawiać i modlić się w ojczystym języku. I w końcu to dążenie przetrwało bolszewickie eksperymenty.

References

Archiwum Akt Nowych, z. *Ministerstwo Spraw Zagranicznych*.

Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Obwodu Mohylewskiego [Дзяржаўны архіў грамадскіх арганізацый Магілёўскай вобласці, Dzáržaŭny arhiŭ gramadskіh arganizacyj Magilëŭskaj voblasci], z. 6577 *Mohylewski Okręgowy Komitet PK(b)B, 1921-1931*.

Narodowe Archiwum Republiki Białorusi [Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь, Nacyaŋal'ny arhiŭ Rëspubliki Belarus'], z. 4-п *Komitet Centralny PK(b)B, 1918-1941*.

Państwowe Archiwum Obwodu Witebskiego [Дзяржаўны архіў Віцебскай вобласці, Dzáržaŭny arhiŭ Vicebskaj voblasci], z. 10061 *Połocki Okręgowy Komitet PK(b)B, 1924-1930, 193-1938*.

СК ВКР(б) і нацiонал'ныj вопрос, кн. 2: 1933-1945, Moskva 2009. [*ЦК ВКП(б) и национальный вопрос*, кн. 2: 1933-1945, Москва 2009].

Elizarov S., *Stanovlenie i razvitie sistemy mestnyh Sovetov BSSR v 1919-1929 godah*, Gomel' 2016 [Елизаров С., *Становление и развитие системы местных Советов БССР в 1919-1929 годах*, Гомель 2016].

- Gawin T. (red.), *Polacy na Białorusi od powstania styczniowego do XXI wieku*, t. VII: *Oświata polska na terytorium obecnej Białorusi na tle sytuacji na Litwie i Ukrainie*, Warszawa 2023.
- Hodas I., *Polaki na Mogiļėvšine: meždū dvuh vojn. Dokumenty i materialy*, Mogiļėv 2022. [Ходас И., Поляки на Могилёвщине: между двух войн. Документы и материалы, Могилёв 2022].
- Litvinov P., *Pol'skie nacional'nye sovety v BSSR v 1920-e gg.: istoriā vzniknoveniā i količestvennāā dinamika*, „Vesnik BDU” 2007, seryā 3, nr 2, s. 22-28. [Литвинов П., Польские национальные советы в БССР в 1920-е гг.: история возникновения и количественная динамика, „Весник БДУ” 2007, серия 3, nr 2, s. 22-28].
- Puškīn Ī., *Gramadskaā ĭ kul'turna-asvetničkaā dziejnasc' nacyānal'nyh menšascej u Belaruskaj SSR (1919-1991)*, Magiļėv 2018. [Пушкін І., Грамадская і культурна-асветніцкая дзейнасць нацыянальных меншасцей у Беларускай ССР (1919-1991), Могилёў 2018].
- Stalin I., *O poliitičeskikh zadačah universiteta narodov Vostoka: Reč' na sobranii studentov KUTV 18 maā 1925 g.*, [w:] I. Stalin, *Sočineniā*, t. 7, Moskva 1952, s. 133-152. [Сталин И., О политических задачах университета народов Востока: Речь на собрании студентов КУТВ 18 мая 1925 г., [w:] И. Сталин, Сочинения, т. 7, Москва 1952, s. 133-152].
- Werth N., *Le stalinisme au pouvoir. Mise en perspective historiographique*, „Vingtième Siècle. Revue d'histoire” 2001, nr 69, s. 125-135.
- Wialiki A., *Dzierżyńskiyszczyna 1932-1937. Rejon skazany na likwidację*, Warszawa 2021.
- Â. Luščyckī, *Savety nacyānal'na-pol'skaga Dzâržynskaga raėni na novym etape (b. Koj-danaŭščyna)*, Mensk 1932. Я. Лушчыцкі, *Саветы нацыянальна-польскага Дзяржынскага раёну на новым этапе (б. Койданаўшчына)*, Менск 1932.